

תמורות בספרות המוסר והדרוש בספרד במוצאי ימי הביניים

תקציר

ר' יצחק ב"ר אברהם אבוהב היה תלמיד חכם שפעל באזור טולדו שבספרד בראשית המאה הארבע-עשרה. חיבורו 'מנורת המאור' הוא מהמפורסמים שבספרי המוסר שנכתבו בימי הביניים. כמה מחקרים עסקו בדמותו ובספרו, בפרט בהשוואה ליצירה אחרת באותו שם 'מנורת המאור' לר' ישראל אלנקאווה, שעוסקת אף היא במוסר ונכתבה בסמיכות של מקום וזמן.

הספר עוסק בענייני מוסר והנהגה ומתאפיין בשימוש נרחב באגדות ומדרשים בכל עניין ועניין. מבחינה זו הוא משמש במידה רבה את תחילתה של סוגת הכתיבה האנתולוגית הסובבת על אגדות חז"ל, שאליה משתייכים מבחינה זו גם חיבורים, כמו 'עין יעקב' לר' יעקב אבן חביב ו'הגדות התלמוד' (קושטא רע"א). המאמר אינו מתיימר לדון בתופעת הספרות האנתולוגית בתחום המוסר, המדרש והאגדה, אלא הוא מתמקד בספר 'מנורת המאור' לר"י אבוהב מתוך ניסיון לעמוד על המניעים לכתיבה, הרעיונות המרכזיים שעמדו מאחוריה וניסיון לשרטט קווים כלליים למאפייניה של היצירה ולצרכים החברתיים שהיא באה למלא.

מילות מפתח: יהודי ספרד; ימי הביניים; ספרות מוסר; ספרות דרוש; ספרות כללים; אגדות חז"ל; מנורת המאור; ר' יצחק אבוהב הראשון; ר' ישראל אלנקאווה/אלנקאווה.

קורות יהודי ספרד במוצאי ימי הביניים התאפיינו בירידה במעמדם החוקי, הכלכלי והחברתי בגלל תהליכים ואירועים היסטוריים שאירעו במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. הצורך ביהודי חצר שאפיין את שלביו העיקריים של ה"כיבוש מחדש" (Reconquista), הלך ונחלש. בד בבד השקפות דתיות אנטי-יהודיות של נזירים פרנציסקניים ודומיניקניים שפעלו נמרצות להפיץ אדיקות דתית, החלו לחלחל מאירופה שמעבר להרי הפירנאים לחברה האיברית. ההשפעה הדתית על השלטונות גברה והשפיעה על התחיקה היהודית בהטלת מגבלות למיניהן, כמו העיסוק בהלוואה בריבית ומגורים באזורים מסוימים. לתהליכים אלו התווספו כמה ממאורעות התקופה שהחמירו עוד יותר את מצבם של היהודים, ובראשם המגפה השחורה (1347-1351) ו"מלחמת האחים" בקסטיליה (1369-1351)¹ שדרדרו מאוד את מצב הקהילות. שיאו של התהליך אירע

1. מלחמת האחים בין פדרו הראשון ואנריקה דה טרסטמרה (Trastámara). סכסוך זה הביא לידי פגיעה קשה ביותר בקהילות היהודיות.

בפרעות קני"א (1391) שבהן נפגעו קשות קהילות רבות בחצי האי האיברי. לפי כמה מההערכות, היקף הפגיעה גרם לכך שכשני שלישים מהיהודים נספו או המירו דתם – דבר שיצר את שכבת האנוסים שסיפקה אתגר חברתי בחצי האי האיברי לדורות הבאים.

לצד הפגיעות הפיזיות, החברתיות, הכלכליות והדתיות ראו רבים מחכמי התקופה סכנה גם בהמשכות חלקים מהחברה היהודית אחר התרבות הפילוסופית, שהעמידה מערכת נפרדת וכוללת לתפיסת תכלית האדם והדרך להשגתה. ביטויים לעוצמת ההשפעה של תרבות זו על החברה היהודית נמצאים בעיקר בכתבי החכמים שהתנגדו לפילוסופיה. טענתם העיקרית הייתה שהפילוסופיה גורמת להתרופפות דתית שמשקפת באי עמידתם של רבים בניסיונות הזמן. ביטויים אלו הלכו והחריפו ככל שהתרחבו המרות הדת. בתחילה, העימות עם הזרם הפילוסופי ניכר בפולמוסים חריפים על עיקרי אמונה, פרשנות אלגורית, שאלת מקומן של המצוות המעשיות וכדומה, ואולם במאה החמש-עשרה, בפרט לאחר ויכוח טורטוסה (1413-1414), הוחרפה העוינות כלפי הפילוסופיה ואפשר למצוא ביטויים קיצוניים בהרבה של דה-לגיטימציה גורפת לכל עיסוק בפילוסופיה.²

כנגד סכנות אלו ואתגרי הזמן פעלה המנהיגות הרבנית והקהילתית בדרכים מגוונות, שתקצר היריעה מלפרט. מאמר זה עוסק בהתפתחות תת-סוגה ספרותית המשתייכת לספרות המוסר, שהתפתחה בספרד במאה הארבע-עשרה מתוך רצון לסייע בחיזוק חוסן הדתי של הקהילות ובפרט של השכבה העממית. ספרות זו מתאפיינת באיסוף נרחב ושיטתי של מקורות אגדה ומדרש מספרות חז"ל הסובבים על נושאי מוסר. המאמר מתמקד בספר 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב (הראשון) ב"ר אברהם, שהיה ככל הנראה בין הראשונים שחיברו יצירה שיטתית מסוג זה. מתוך עיון בחיבורו אפשר לעמוד על המניעים ליצירה הספרותית בתחום זה בשלביה הראשונים ולשרטט בקווים כלליים את מאפייניה.³

מעטים הם חיבורי המוסר שונתרו בידינו למן המאה הארבע-עשרה ועד הגירוש.⁴ נדמה שהחשוב שבהם הוא 'מנורת המאור' (קושטנדינה רע"ד) לר' יצחק אבוהב, שהפך לספר יסוד בספרות המוסר היהודית.⁵ דומה לו מכמה בחינות הוא ספרו של ר' ישראל אלנקאווה, שנקרא אף הוא 'מנורת המאור' (קראקא שני"ג).⁶

שני מאפיינים עיקריים משותפים לשני החיבורים: הם מתמקדים בענייני מוסר, ומשתמשים בהרחבה ובשיטתיות באגדות ובמדרשים בהרצאת הדברים תוך שילוב של הלכות שקשורות לנושא הנידון. מלבד זהות בשם 'מנורת המאור' והמאפיינים המשותפים, נראה שבכמה מקומות

ראו על כך י' בער, **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**², תל אביב תשכ"ה, עמ' 217-227.

2. ביטוי בולט למגמה זו אפשר למצוא בכתבים שעוסקים בקבלה במאה החמש-עשרה שבהם יש תהליך של דמוניזציה כלפי הפילוסופיה וראייתה אף כ'סטרא אחרא', כפי שהדבר בא לידי ביטוי, למשל, ב'ספר המשיב'. ראו מ' אידל, 'עיונים בשיטתו של בעל "ספר המשיב"', **ספרות**, ז' (תשמ"ג), עמ' 232.

3. על כתיבה אנתולוגית יהודית ככלל ובספרות המוסר והדרוש בפרט, ראו, למשל, י' דן, **ספרות המוסר והדרוש**, ירושלים תשל"ה; D. Stern (ed.), *The Anthology in Jewish Literature*, New York 2004.

4. נראה כי ספר המוסר היחיד שנדפס עוד בחצי האי האיברי והגיע לידינו הוא 'ספר היראה' 'סוד התשובה' המיוחסים לר' יונה מגירונדי, שנדפסו ביחד עם 'הליכות עולם' לר' ישועה הלוי, לייריאה רנ"ה.

5. הציבה לספר זה הביאה לכך שנדפס במהדורות רבות לאורך השנים. ראו, למשל, את סקירתו של נ' בן מנחם בפתיחה לר"י אבוהב, **ספר מנורת המאור**, מהדורת נ' בן-מנחם, ירושלים תשי"ג. בין השאר הוא מנה שם 76 מהדורות של הספר שהודפסו עד לאותה שנה.

6. נדפס בקראקא תחת הכותרת 'מנורת זהב כלה'. חלקים מהספר נדפסו כבר ב'ראשית חכמה' לר' אליהו די ווידאש, ויניציאה של"ט. וראו מהדורה ביקורתית: ר' ישראל בן יוסף בן אלנקאווה, **ספר מנורת המאור**, א-ו, מהדורת ה"ג ענעלאו, ירושלים תשל"ב.

בוצעה העתקה מחיבור אחד למשנהו. כפי שהוכיח תא-שמע, ר' יצחק אבוהב קדם לר' ישראל אלנקאווה ופעל בחצי האי האיברי בתחילת המאה הארבע-עשרה (1300-1320 לערך), ואילו ר"י אלנקאווה חי בערך דור אחריו ונהרג על קידוש השם בגיל מבוגר בפרעות קני"א (1391).⁷ עם זה למרות הקרבה הרבה בין שני החיבורים, היצירות גם שונות זו מזו במבנה החיבור, בסגנון הכתיבה ובדרך הרצאת הדברים.

עיון מעמיק יותר יכול אף לשפוך אור על הבדלים באוריינטציה הרבנית של שני המחברים: מחד גיסא, כפי שהראה שוורץ, ספרו של אבוהב עוסק בכמה מקומות בענייני הגות ומחשבה, מתוך שימוש בטרמינולוגיה פילוסופית ובחיבורים בעלי אוריינטציה פילוסופית – מכל אלו מצטיירת דמותו של חכם רבני-תלמודי המחזיק ב'שכלתנות מתונה', בדומה לרשב"א.⁸

מאידך גיסא, בספרו של ר"י אלנקאווה אין דיון בתחומים אלו, ואולם יש שימוש משמעותי בספרות קבלה, שכמעט אינה מצויה בספרו של ר"י אבוהב.⁹

חיבור אחר שיש להזכיר בעניין זה הוא ספרו של רבנו בחיי בן אשר אבן חלאוה (1255-1340), 'כד הקמח', שפעל בתקופתו של ר"י אבוהב בסרגוסה שבארגון. הספר דומה מכמה בחינות ליצירתו של אבוהב, שהתחברה ככל הנראה בטולדו שבקסטיליה באותן שנים. שני החיבורים עוסקים בענייני מוסר ואמונה, מתוך התבססות מרובה על מדרשים ועל אגדות חז"ל, וכן הם הושפעו במידה רבה מאותה ספרות מאוחרת.¹⁰ שני החיבורים גם בנויים בצורה נוחה למבקש למצוא מקורות חז"ל בתחומים הנזכרים בספר – הספר 'כד הקמח' מחולק לערכים המסודרים לפי סדר הא"ב, וספר 'מנורת המאור' מסודר לפי מבנה תמטי.¹¹

הרקע הכללי לכתיבת חיבורו של ר"י אבוהב עולה מתוך דברי הפתיחה לספר. בהקדמתו יש קריאה לא להסתפק בעולם צר של פלפול, סברה ודי' אמות של הלכה, אלא לעסוק גם בצרכי הרוחניים של הציבור בתחומים רעיוניים, ערכיים וחינוכיים המשוקעים בדברי חז"ל. ביקורת מעין זו מצויה בספרות המוסר כבר מראשיתה. היא מובאת בהקדמה לספר 'חובות הלבבות' לר' בחיי בן יוסף אבן פקודה (נכתב בשנת 1080), שאותו, כמובן, הכיר ר"י אבוהב ואף השתמש בו. ר' בחיי ביקר את סדר העדיפות של החכמים:

שהטריחו את עצמם להבין דברי אנשי התלמוד ולהתיר ספקותיו ולפתוח סתומותיו לקנות בזה השם והתפארת והם מתעלמים מחובת הלבבות ואינם מתעוררים למפסידי המעשים,

7. ראו י"מ תא-שמע, 'חידת ספר 'מנורת המאור' ופירושה', **תרביץ**, סד, ד (תשנ"ה), עמ' 395-400. בכך אישש את השערתו של צונץ לגבי זיהוי התקופה שחבר בה ספרו של אבוהב, ראו L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1919, pp. 204-210.

8. ראו ד' שוורץ, 'דפוס של מתינות – על 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב', **עלי ספר**, כ (תשס"ט), עמ' 14-15.

9. ראו תא-שמע (לעיל הערה 7), עמ' 397.

10. על המקורות שהשתמשו בהם ראו ר' בחיי, **כתבי רבנו בחיי**, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תש"ל, עמ' יב-יג; ר"י אבוהב, **מנורת המאור**, מהדורת מ"ח קצנבלוב, ירושלים תשכ"א, עמ' ו-ח.

11. ייעודו של הספר 'כד הקמח' עולה משיר הפתיחה שבראש הספר: "דור יעפי הגלות והצרות ימצאו בו מנוח [...] וסר צלם, ויקצר שכלם, ממצוא סלם לעלות בו על הררי התלמוד [...] בבאור המצוות והתר ודינים ובארץ נחלי **דרשות והגדות** ימצאו נחל עיונים ומנוחות שאננים. מה נעמו להם המדרשים אף כי ליחידים, יראו להם במקצתם שרשים ישאו ענף יעשו פרות [...] על כן רציתי לחבר החבור הזה להצמיח במטה ה**דרשות** צמח [...] ויען יהיה על דרך סלולה ימהר המעין למצוא חפצו על נקלה, רציתי להיות מלאכת חבורי זה באלפא ביתא מצמדת ימצא כל מצוה וכל מדה באות מיוחדת, כאשר יתעורר האדם וירים ראש ל**דרוש**..." (ר' בחיי [לעיל הערה 10], עמ' יז-יח). הוא רואה בספרו ובשימוש בדרשות ואגדות מענה לצורכי הדור ולדרשני התקופה שיוכלו להשתמש בו ובפרט שהספר סדור לפי הא"ב.

כלו ימיהם בידיעת העניינים הנכרים מתולדות הדינין והזר הקשה מפוסקי הדינין וזכרו מחלוקת בעלי התלמוד בחדושין הנופלים בדינין והתעלמו לעיין במה שאין להם רשות להתעלם ממנו מענייני נפשותם אשר הם חייבים לחקור עליו.¹²

ר"י אבוהב נוקט רעיון דומה בפתיחת ספרו :

ובראותי כי התלמוד, אשר הוא יסוד ועמוד, נשאר בעונותינו גלמוד [...] מעטים בו שונים. עוסקים בו ימים או שנים, לישא וליתן בדינים, לדעת חקים ומשפטים, רבים או מעטים, אוחזים הפרטים המטים ועוזבים הכללים האמתים,¹³ פוסחים על שתי הסעיפים, שונים שנים או שלשה דפים, נרפים הם נרפים. ומכלין ימיהן בתוספות¹⁴ וחדושין ובקושיות ותירוצין מחודשין ובטיב גיטין וקידושין ובהתרות שבועות ונדריים ובדיני שאר הסדרים, פעמים חדשים לבקרים. עשרה שליטים אשר הם בעיר, עוסקין בהלכות ושלא את הבעיר, ובפרק המבעה והמבעיר.¹⁵ מניחין אבנים טובות ומרגליות ומוציאין ימיהן בקושיות של עדויות והוריות ואין מוציאין פסק הלכה. תופשין כלה בלא ברכה.¹⁶ למחלתם לא עלתה ארוכה. ועמלים ללחום ולצבוא צבא. על דברי רבי עקיבא ובהיות דאביי ורבא. זה נאה לתלמידים, אל דבר ה' חרדים, בראשיתם ובתחילתם לפלפל את שכלם, אבל אינו טוב להם להוציא בזה כל ימיהם. ואף על פי שכונת קצתם טובה, לקנות בו העולם הבא, טוב פת חרבה, שתורה וחכמה ושלוחה בה. חפצי וחפציך לא ישו בו. ויש עוסקין כל ימיהם ומוציאין כל זמניהם, לידע עיקר הפסקים, להורותם ברחובות ובשוקים, לכל אחד מהרקים ועוזבים אחרי גוים האגדות, התעודות והסודות, המשלים והחידות, אשר הם מזהב חמודות, חכמות עליונות וברות, נעלמות ונבחרות, אמרות ה' אמרות טהורות. טוב אשר תאחז בזה וגם אל תנח ירך מזה, שלא תהא דבר ה' בזה...¹⁷

בביקורתו החרפה על חכמי דורו, טען ר"י אבוהב כי הם נמנעים מלעסוק בעיקר חשוב ובצדדים

12. ראו ר' בחיי, **ספר חובות הלבבות**, ירושלים תשי"ט, שער עבודת אלוהים, פרק ד, עמ' צט-ק. רעיון זה מודגש בכמה מקומות בחיבור ונראה שהיו חכמים אחרים שדגלו בתקופתו בנישה זו. כך בהקדמתו שיבה את אחד החכמים שנשאל על שאלה צדדית בהלכות גירושין ועל כך השיב: "אתה האיש השואל על מה שלא יזיקנו אם לא ידענו, הידעת כל מה שאתה חייב לדעתו מן המצוות אשר אינך רשאי להתעלם מהן ואין ראוי לך לפשוט בהן, עד שנפנית לחשוב בשאלות נכריות, אשר לא תקנה בהן מעלה יתירה בתורתך ואמונתך ולא תתקן בהן מעות במידות נפשך" (שם, עמ' טז-יז). לצד הביקורת על העיסוק העודף בהלכה, דגל רבנו בחיי בגישה הממזגת בין חסידות דתית ופרישות ובין עיון פילוסופי. תפיסתו הדתית עוררה ביקורת רבה בדורות הבאים. כך, למשל, בספר 'דרך חיים' לר' מנחם די לונגאנו. ראו ה' הקר, 'פולמוס כנגד הפילוסופיה באיסטנבול במאה השש-עשרה: עיונים בספר 'דרך חיים' לר' מנחם די לונגאנו', ה' דן ו' הקר (עורכים), **מחקרים בקבלה**, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות: מוגשים לישיעה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"א, עמ' 517-514.

13. על הצורך לעסוק בכללים ולא בפרטים, ראו הלן.

14. בספר לא נהגו ללמוד תוספות בעיקר משום שיצירה זו היא יצירה קולקטיבית שנחפסה כחסרת שיטתיות וקוהרנטיות וכיצירה שאינה מתמקדת בפסיקה הלכה. כך כתב בעניין זה ר' שמואל אבן עבאס (המאה השלוש-עשרה): "ולא ישתדל לעיין בחדושין ובתוספות וזולתם, אשר חבורם אנשים רבים מהתלפים במספר, כי כולם מבלי זמן האדם הן בהבל ורעות רוח, אין תועלת בו אל תכלית המכון מהתלמוד" (ש' אסף, **מקורות לתולדות ההינון בישראל**, ב, בעריכת ש' גליק, ניו יורק וירושלים תשמ"א, עמ' 66). גישה זו באה לידי ביטוי בכך שהיצירה הספרדית מתאפיינת בהיותה אינדיבידואלית ומישירה את דבריה אל ההלכה. מדברי ר' אברהם זכות וממקורות אחרים, נראה שמיעטו בעיסוק בתוספות עד לגירושים מחצי האי האיברי. כך כתב: "...ואחור הרמב"ן בארגון ובקשטייליא קורין התלמוד עד הגירוש בישיבות ברש"י וחדושי הרמב"ן, ומעט מזער מי שהיה קורא תוספות ולא היו נחשבינ" (ר"א זכות, **ספר יוחסין**, מהדורת צ' פיליפאוסקי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 221). באזור טולדו הייתה השפעה של הרא"ש שהיגר לעיר בראשית המאה השלוש-עשרה. באזור הפעילות הזה של ר"י אבוהב היו יהודים שלמדו בכתיבת התוספות, אך בדרך כלל הלימוד היה בתוספות ר' פריץ ובתוספות הרא"ש.

15. הלכות נזיקין.

16. על פי מסכת כלה א, א. כוונתו לומר שלימודם הוא חסר תועלת, שכן 'כלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה' (שם).

17. ראו אבוהב (לעיל הערה 10), עמ' 10.

רעיוניים וערכיים, בשונה מדרכם של חז"ל ששילבו בדבריהם, לצד עיונם והלכותיהם, דברי הגות במדרש ובאגדה.¹⁸ אף שבוודאי ראה ר"י אבוהב בתלמוד עיקר,¹⁹ ניכר בדבריו עד כמה ראה ברוב עיסוקם של חכמי תקופתו, חוסר רלוונטיות לבעיות של אמונה ומוסר שמטרידות את אנשי דורו, בפרט את השכבה העממית. הוא לא חסד ביקורת מן המפלפלים בתלמוד ללא תועלת של ממש, בוודאי לא תועלת להמון, וביקר גם את העוסקים בהלכה, שאף שהם פוסקים להמון, הם זונחים במעשיהם את תפקיד ההנהגה הרוחנית – הנהגה שמושכת את ליבו של הציבור לעבודת הלב מתוך הסתייעות בדברי מדרש ואגדה.

בהקדמת ר' משה פרנקפורט לפירוש 'נפש יהודה' על מנורת המאור, הוא כותב:

בעזרת העונה בצרות [...] אבאר אלו הסברות בעלות את הנרות [...] ואם אאריך בכללי הדברים, אקצר בפרטים ובשיעורים ובחיובים ובפטורים, ובחידודי סיני ועוקר הרים, כי כבר הם נזכרים, בכל פסקים וכתובים, ובספרים אחרים. כי אין אנו צריכים, להאריך בדיני הערכים.²⁰ ואם יהיו בני אדם²¹ צדיקים, לא יהיו מתעסקים, לדון בחובות ונזקים. ואם ישמרו שבת מכל מלאכה ואינם עמלים לידע ההלכה, ולדרוש על שיעור היציאות, לחקור על כל התלאות. וחיוב חטאת וענינו, ופטור אבל אסור ודינו. ואין לנו קרבנות. ולא כד מתנות. אבל הכל דרוש וקבל שכר, ולא יהיה בך אל נכר, וזכור את בוראך, בימי בחורותיך. ולזה צריך שכל ובינה, ומוסר ובטחון ורננה.²² להכנס תחת כנפי השכינה...²³

ר"מ פרנקפורט מקצין את המסר שבדברי ר"י אבוהב ומקווה כי "בני אדם" ידעו להתמקד במידה הראויה בתחומים החשובים לבניית עולמם הרוחני והמוסרי, ועיסוקם בהלכות יהיה מווסת במידה הנכונה בבחינת "דרוש וקבל שכר".²⁴ ביקורתו בעניין דרכי לימוד גמרא והלכה היא חריפה ואולי אף חתרנית, שכן הוא יוצא בה כנגד דרך הלימוד הרווחת מתוך שהוא מציע הצבת יעדים חדשים המתבססים על חומרי לימוד של מדרש ואגדה המרוכזים בספר.

אף שהשימוש במדרש ואגדה לצורכי מוסר כבר היה קיים לפניו והיה בוודאי מוכר לו,²⁵ ואף

-
18. כך תיאר ר"י אבוהב את המצב האידיאלי בימי חז"ל: "זאת נחלת עבדי ה' וצדקתם. ראשית לחכמה יראת ה' בתחלתם. ערב ובקר וצהרים תפלתם דברי אלהים חידותם. חכמה ותבונה אהבתם. השגת האמת כל חבתם. לידע המושכלות כל תאותם. למען יחכמו באחריתם. עוסקים במקרא ובמשנה בכל יום ועונה. מדי שנה ושנה וגם בהלכות חמורות. בעסקי המצות והתורות ובהגדות מהודרות [...] זאת היתה מעלת החכמים. אשר היו בכל שלמים. וזכו לשני עולמים. על כן חברו בגמרא. כל הלכה (=סוגיה) חמורה. וכל הגדה מהודרה. וכל חידה מסותרת. וכל חכמה מפוארת. וכל עצה נבחרת. וכל שיהא ברורה. וכל מדה מעוטרת". ראו אבוהב (לעיל הערה 10), עמ' 10. יש לשים לב שביקורתו על דרכם של חכמי תקופתו אינה רק בעניין המדרש והאגדה, אלא גם בתוכנית הלימודים הכוללת.
  19. על האוריינטציה של חכם זה שמשמש דוגמה לחכם מתון שאינו נמשך לקצוות, ראו שורץ (לעיל הערה 8), עמ' 7-16. במאמר זה הביא בין השאר כמה סוגיות שניכרת בהן מתינות רעיונית.
  20. אפשר שהתכוון לדיני מסכת ערכין שבסדר קדשים שרבים מדיניה עוסקים בהלכות שקשורות למקדש ולאריך ישראל.
  21. במהדורת בן-מנחם (לעיל הערה 5) כתוב: "ואם יהיו בני צדיקים".
  22. בדפוס ראשון "ודעה". במהדורת בן-מנחם (לעיל הערה 5) כתוב "ובחינה".
  23. אבוהב (לעיל הערה 10), עמ' 20. במשפט ההתניה שמתחיל במילים "ואם יהיו בני אדם", חסרה לכאורה התוצאה, ואפשר שיש כאן שיבוש בטקסט. כאן גם המקום להעיר שבמהדורה זו הודפסו כמה הקדמות ברצף (עמ' 9-10, 11-12, 13-19) שהן ככל הנראה שיבוש של שתי הקדמות. אחת לספר 'מנורת המאור' והשנייה לטרילוגיה של שלושת החיבורים שכתב: 'מנורת המאור', 'ארון העדות' ו'שולחן הפנים'.
  24. ביטוי זה נזכר בקשר להלכות שאין להן שימוש מעשי, כמו הלכות שעניינן לעתיד לבוא – 'הלכתא למשיחא' (לדוגמה הלכות מיתות בית דין, ראו סנהדרין נא ע"ב) ולמצוות 'בן סורר ומורה' שר' יהודה ור' שמעון סברו שזהו דין שלא התקיים מעולם וגם לא יתקיים בעתיד: "ולמה נכתב? דרוש וקבל שכר". ראו סנהדרין עא ע"א.
  25. כך לדוגמה, 'שערי תשובה' לר' יונה מגירונדי.

שדרכם של מחברי ספרים לראות בחיבוריהם דבר חדש שראוי למחבר לכותבו, ולהמוך להעתיקו או לקנותו, ראוי לשים לב לטענת ר"י אבוהב כי הוא מחדש דבר בכינוס האגדות ובדרך שימושן: ²⁶

ואני הצעיר [...] מצאתי ההוראות והדינים, מסודרים בכמה פנים וכלים מכלים שונים. אין בחיבור שום דבר לרוע, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע. הראשונים וגם השניים, אלו ואלו דברי אלהים חיים. [אב]ל עזבו המרגלות, המתוקות לכל פיות, הבנויות לתלפיות, מפורדות בזויות. על כן העירוני רעיוני [...] לחבר דברי חכמי חרשים, אשר מצאתי במדרשים, אשר הם לכל דבר ראשים ולכל ענף שרשים. והנחתי הדברים הנסתרים. אשר הם גבוהים וחמורים [...] ואחזתי בדברים ממתקים, מחמדים גדולים וחזקים, חקים ומשפטים צדיקים...²⁷

ר"י אבוהב מרחיב בתועלת המרובה שיש בכינוס האגדות והמדרשים,²⁸ כשהוא מדגיש במיוחד את התועלת שיש בחיבור זה לדרשנים שצריכים לדרוש בציבור:

והסכמתי לחבר. בדברי מדרש ואגדתא [...] שאם ענין זה החיבור, הוא טוב לדרוש בצבור. לפתוח²⁹ בו הנבוכים ולהישיר להם הדרכים. וללמוד כללי הדברים, להבין לבות נמהרים. ולידע במצות הדרך וגדולתן ומתן שכרן ומצות השמעיות. והכונות השכליות, גם צריך לידע התורניות והמצות המעשיות...³⁰

בהמשך דבריו אף כתב שהעמל והטורח שכרוך במציאת המקורות גרם לו לכתוב את החיבור לעצמו, לצורך לימוד עצמי ולצורך הכנת דרשותיו לציבור:

לפי שהגדות הן מפוזרות בתלמוד [...] ויגיעים בני אדם מלבקשו בכל מקומותיו [...] וגם יש דברים נאים וצריכין לתיקון האדם, שהם כתובים במדרשים אחרים שהוא יותר נאות כפי שכחת הזמן לסדרם על ענינם ולהביאם במקומם כפי צרכם. על כן מלאני לבי לתת חלק

26. ביצירה המקבילה לספר זה, 'מנורת המאור' לר' ישראל אלנקאווה, מתאר המחבר את בעיית פיזור המקורות, ומה שלקח על עצמו לכנס ולמייין. ר"י אלנקאווה מציין חיבורים שכבר נכתבו בתחום, ובכללם חיבורים שאינם מתחום המוסר. מכאן נבין שראה חשיבות בכינוס המקורות בכל מקצועות היהדות: "מפורדים ומפורדים, והיו לאחדים, כמקנה במדבר תועה, כצאן אשר אין להם רועה, עדר עדר לבדו, ולא מצא עזר כנגדו, נעו מעגלותם ואין איש מאסף אותם. מלבד מקצת חכמים כרב סעדיה ורב עמרם גאונים, שחברו סידורים לתפלה לעוטה גאונים, והר' יעקב בן הרא"ש זצ"ל שחיבר אורה חיים, ושאר ספריו יושר אמריו. ומקצת מחברים אחרים, חיברו מענינו מעט דברים, כשנים שלושה גרגרים" (אלנקאווה [לעיל הערה 6], כרך א, עמ' 12). בהמשך דבריו כתב: "...והטבעתי יסודו על יסוד הספרים, ויריתי אכן פנתו על פסק המחברים, ומהחיבורים הקדמונים אשר היו לפנים. ומן המקרא והמשנה והאגדתא, מתלמוד בבלי ומתלמוד ירושלמי, ומן התוספתא ומפרקי ר' אליעזר, ומפסיקתא וממכילתא, ומספרא וספרי, ומהלכות גדולות, ומספר היכלות, וממדרש חזית, ומדרש השכם וממדרש תנחומא [...] ומילמדנו רבינו [נראה שהתכוון לקובץ מדרש תנחומא ישן. י"מ] ומתשובות גאונים, וממדרש של ר' נחוניא בן הקנה [...] ומחופת אליהו זוטא ורבה, ומכראשית רבה, וכנהגה רבות. ומשאלות החכמים והתשובות, וממרגניתא דר' מאיר ופרקיו [...] וספרי הר' משה בן מימון [...] והר' משה בן נחמן [...] ומספרי כל מביני שמועה, ומאורח חיים ומחושן משפט ואבן העזר ויורה דעה...". ראו שם, עמ' 18-19. מכלול הספרים הנזכרים בדבריו מפתיע ביותר, ומעיד על כך שבמקום מושבו הייתה לו גישה לספרייה גדולה מאוד בהיקפה במושגי הזמן. מכל מקום, ברור שפירוט זה בא לעמוד על מגמתו של הספר שביקש לטמון בחובו מכל חלקי התורה מגוון רחב של מקורות לנושאים הנידונים.

27. ראו אבוהב [לעיל הערה 10], עמ' 11.

28. כך, למשל, הוא מתאר את התועלת: "למלאות דעת את הריקים. ולתת ערמה לפתאים ושלימות למלאים, להחיות לב נדכאים. הוא בנוי מהכללים, להיות סיוע לגדולים והמשכת לב לאוילים והבטחות טובות למתחילים ומבוא לשאינם יכולים. להכניס לבם במהרה, במלחמתה של תורה ובעומקה של הלכה, אשר היא מאריך ארוכה. ורחבה מני ים, למלאות כל מאויים. נותנת עצה לקטנים ולנערים ולזקנים ולשלמים ולריקים, בארבע רווחות חונים. תוכחת לאנשים ולנשים. ושמיעת און להרשים ואורה לעורים הממששים. זה ספר המגלה, אשר בו תוכחה מגולה, מנורת זהב כלה..." (אבוהב [שם], שם).

29. במהדורת בן-מנחם (לעיל הערה 5) כתוב: "לפתוח".

30. אבוהב [לעיל הערה 10], עמ' 12.

אחד מאותו הזמן [...] להגות בדבר הזה, שיהא קרבן בעדי [...] והוא יודע כוונתי כי לא חברתי חבור זה להתגדל [...] אלא כדי שיהא לזכרון בין עיני, להגות בו ולחקור עליו ממה שאוכל בקוצר דעתי... וגם לעיין בו בקוצר ובלי עמל כשאצטרך לדרוש ברבים.³¹

אם כן, מטרת הספר היא כפולה:

ר"י אבוהב ביקש ליצור ספר שיטתי שעוסק בתחומי אמונה ומוסר המביאים לתיקונו של האדם. כמו כן הוא ריכז את כל המקורות שמצא בספרים לפי נושאים, כדי שהם יהיו מתועדים בעבור החכם שמבקש לדרוש ברבים.

יש לשים לב לרובד אחר שטמון במבנה המורכב של הספר, שיוצר מעין היררכיה רעיונית בתחום המוסר. ר"י אבוהב מזכיר בהקדמתו בכמה מקומות את רעיון השימוש ב"כללים" להקפת חומר, רעיון שמוכר לנו היטב מספרות הכללים שרווחה בקרב יוצאי חצי האי האיברי במוצאי ימי הביניים ובראשית העת החדשה. מטרתה העיקרית של ספרות זו היא להציע ללומד סידור מובנה של החומר שיש לדעת באמצעות כללים שמאגדים בתוכם ידע רב. בדרך זו יכול הלומד להקיף את החומר, לזכור אותו וכן להסיק מהכלל גם על מקרים חדשים.

כך, למשל, הובא בשם הר"ן על חשיבות השימוש בכללים בכל תחום:

שמעתי מפי הר"ן נבית [נפשו בטוב תלין] עיקר גדול להצליח בדרך השגת החכמות לדעת עיקריהם ושלא ישתכחו ממנו מהרה. האי כללא נקוט בידך בכל חכמה אשר תעתיק הן חכמות פנימיות או חכמות חיזוניות אחרי אשר חזרת [על] ענין אחד מענייני החכמה ההיא פעמים הרבה, עד אשר הבנתו יפה חזק שכלך, ותרבה במחשבה לקחת כלל הענין ההוא לדעת ענין אותו הענין בכלל מה יבא ממנו ומה יצא ממנו מן התועלת, ומה הוא פנימיות כוונת המחבר בענין ההוא, ואחר שתשיג כלל דברי המחבר לדעת ולהבין כוונתו בענין אשר קראת, קרא הכלל ההוא על פה פעמים רבות ושמור הכלל ההוא בשכלך. וכל ימי היותך שומר הכללים מכל דברי החכמות, תהיה חכם בכלם. ומתוך זה תזכור אותם תמיד, ותבין מצפונייהם ורמזי סודותיהם המפוזרים בספרי[ם], קצת הנה וקצת הנה, ואל תחוש לדעת כל הכתוב על פה, שלא להניח אותו או מלה, כי יכלה הזמן וטרחד בענין דרך זה לא יכלה, ולא יעלה בידך רק החרס אשר על המרגלית. ואם לבך תשית לדעתי ואת עצתי זאת תשמע, יהיו בפניך בידך מרגליות החכמה מבלתי חרסים...³²

כלומר, מטרת הכללים היא לאגד בתוכם את הידע הרב שקשה להקיפו, ויש להשתמש בו בכל תחום שמבקשים להקיף אותו. גם תלמידו של הר"ן, ר' חסדאי קרשקש, בביקורתו על 'משנה תורה' לרמב"ם, הדגיש את חשיבות הכללים שיכולים לתת מענה גם על שאלות הלכתיות שיתעוררו בעתיד.

...הנה בחבור המצוות³³ [...] לא העיר על מקומות שרשי העניינים [...] ולכן שמתני פני [...] לדרך הדרך הזה [...] שהמעין בספר הזה [שבכוונתו לכתוב, י"מ] ראוי שיקדם לו ידיעת התלמוד והעיון בתלמוד, ואז יעמד על נקלה בעניני המצוות וכלליהן וסבותיהן בדקדוק, עד

31. אבוהב (שם), עמ' 18.

32. חיבור אנונימי בתוך קובץ כתבים מהמאה החמש-עשרה, ראו כ"י מוסקבה-גינצבורג 926/9 (במתכ"ע: 48272), דף 175א.

33. כוונתו למשנה תורה.

שבזכירת הגדרים והכללים לבד, כשיעמד עליהם, יקיף על כלל מצוות התורה, שיהיה זה סבה מבארת לזכירה ולשמירה, אשר לשלשת הדברים האלה היתה הכונה כלה.³⁴

בדומה לכך כתב פרופיט דוראן על הצורך בלימוד בשיטת כללים כדי להקיף את התלמוד :

...ואמנם התלמוד, לפי שההקפה עליו בלתי אפשרית כי אם לשרידים אשר ה' קורא, אשר מציאותם רחוק בזמן הזה, יספיק ממנו שמירת כללים-מה, ולימוד דרכי המשא והמתן בקושיות ותירוץין.³⁵

ספרות זו מגיעה לשיאה במאה החמש-עשרה, בעיסוק המרובה בספרות הכללים, כפי שאפשר לראות זאת בחיבורו של ר' ישועה הלוי, 'הליכות עולם'³⁶ וביצירותיהם של יוצאי בית המדרש הקנפנטוני.³⁷

במילים אחרות, משמעות רעיון הכללים שהעלה ר"י אבוהב בהקדמתו היא שאם אדם ידע בשלמות את מבנה "מנורה המאור" שיצר בחיבורו, אזי הוא ידע את העיקר ויקיף בכך למעשה את מכלול ענייני המוסר והמידות שמצוי בספרות שכינס. רעיון זה יצר את המבנה הסבוך של הספר ואת סדר הנושאים בו שתיאר בחשיבות רבה המחבר בהקדמתו.³⁸

נחזור לדברי ר"י אבוהב על כך שספרו יהיה לתועלת לדרשנים שיבקשו למצוא מקורות לנושא שהם דורשים עליו. הסבר זה אינו מפתיע בשל המקום החשוב ביותר שתפסה הדרשה בחיי החברה האיברית בכלל והיהודית בפרט. הדרשה הייתה הדרך המרכזית שבה ניסו להנחיל להמון מוסר וערכים, הגות והשקפה, בעידן שטרם התאפשרה בו הפצת הרעיונות בדפוס לציבור הרחב בדרך קלה. נראה כי תהליך זה מספק את הרקע לכינוס אגדות, ביאורן והבאתן לדפוס בדור הגירוש. כך בלקט האגדות למאסף אנונימי 'הגדות התלמוד' (קושטנטינה רע"א). ספר זה כולל בין השאר מפתח פסוקים הנזכרים באגדות, ומתברר שהמפתח נוצר לנוחיות הדורש.³⁹

עוד אנתולוגיה של אגדות חז"ל היא חיבורו של ר' יעקב אבן חביב, 'עין יעקב'. דפוסיו המרובים של החיבור במרוצת הדורות ותפוצתו מעידים על הצורך הדתי-החברתי בו, בעיקר בשכבות העממיות.

34. ר' חסדיא קרשקש, **אור ה'**, מהדורת ש' פישר, ירושלים תש"ן, עמ' ו-ז.
35. יצחק בן משה הלוי האפדי (פרופיט דוראן), **מעשה אפד**, ווינה תרכ"ה, עמ' 18.
36. ראו ר' ישועה הלוי, **הליכות עולם**, מהדורת ש' פורטנוי, ירושלים תשנ"ח. חיבור זה וחיבורים אחרים הושפעו מ'ספר כריתות'. ראו ר' שמשון מקינון, **ספר כריתות**, מהדורת ש' סופר וי' סופר, ירושלים תשכ"ה.
37. על ספרות הכללים בקרב יהודי חצי האיברי וצאצאיהם במוצאי ימי הביניים, ראו י' מרציאנו, **ארץ הישיבות התלמודיים**, ירושלים (בדפוס), פרק ג.
38. תוכן עניינים מפורט מצוי בספרו של אבוהב (לעיל הערה 10), עמ' 3-7. הספר בנוי משבעה חלקים ("שבעה נרות" – חלק מעניין שם הספר, 'מנורת המאור'), וכך כתב המחבר: "והלקתי כל נר לכללים, מהם קטנים ומהם גדולים, בו יורדים ועולים. והכללים נחלקים לחלקים והחלקים לפרקים" (שם, עמ' 11). כלומר, מבנה הספר מאפשר ללומד לדעת בדרך קצרה את מכלול הרעיונות שכונסו, שכן קשה ללמוד את ריבוי הפרטים. כך, למשל, אדם שידע את הרעיון של הגר הראשון – "שלא ירדוף את המתרות" – ידע את שלושת הכללים הבאים – הרחקה מקנאה, תאוה וכבוד, וכן הלאה.
39. המפתח בראש הספר, דפים ב' ע"א- יב' ע"א. מלקט האגדות אינו ידוע; עם זה העוסקים במלאכת הדפוס הנזכרים בקולופון היו מיוצאי חצי האי האיברי. וראו בעניין החיבור רב"ן רבינוביץ, **מאמר על הדפסת התלמוד**, ירושלים תשי"ב, עמ' רנו-רנח. עניין הנגשת החומר למעיין תופס מקום חשוב בסידור הספר. כך למשל נכתב: "להיות שאין כל אדם בקי בסדר המסכתות זו אחר זו ויכבד עליו החפוש לדעת מקום כל מאמר ומאמר אפי' ידע באי זו מסכתא נתבאר, ראינו לכתוב סדורם ולכתוב בכמה עליו (=דפים) מהספר הזה הובאה כל מסכתא ומסכתא להקל על כל אדם כי זה היה תכלית המחבר זה הספר ר"ל הקלות לבד והקלות הוקל בעיניו ולכן לא רצה להזכיר שמו כי אין לו בזה כי אם העמל לבד לא זולת זה...". הגדות התלמוד, קושטא, עמוד אחרון בחלק הפותח את הספר (הסרים מספרי עמודים. עמ' 24 על פי מספור שלי).

מבחינה זו כמובן, ספר 'מנורת המאור' היה יכול לסייע רבות לדרשנים, שכן הוא מקבץ את מקורות חז"ל לפי העניין המוסרי שהדורש מבקש לדבר עליו. עם זה ייתכן שמעבר לתועלת הטכנית, התקיים צורך אחר שעשוי להסביר את החשיבות הרבה שראה ר"י אבוהב דווקא בספרות זו.

ר' שמואל ארקוולטי, שהיה המגיה לספר 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב, ויניציאה שני"ה-שס"ב (1595-1602), מציין את התועלת הרבה בחיבור זה לדורו שלו. הוא מזהה בחיבור זה מענה רוחני ותרבותי לצורך עמוק בחברה היהודית. לדבריו, רבים בציבור נמשכים אחרי התרבות הסובבת, ויש באוסף ההגותי המגולם במדרשים ובאגדות שהביא ר"י אבוהב, ראייה לציבור הרחב שלא אלמן ישראל, ואין הוא זקוק לדברי ההגות והמוסר שמצויים בתרבות הסובבת.

וכך הוא כתב:

הן רבים עתה עם הארץ אשר אמרו נירשה לנו נתיב ומסלול להוכיח כל מחקר עיוני מפייהם ומפי כתבם של ילדי נכרים גבל ועמון ועמלק יון וערב וזולתם מהעמים אשר לא זרחה עליהם שמש הקבלה⁴⁰ האמתית מפי עליון. רק מלבם הוציאו מלין בשלשת ההנהגות הידועות.⁴¹ והם לא ידעו כי אלה כעב תעופנה בתהו ויאבדו. וזאת לא תשקר ולא תכזב. ובכן בפלס ומאזני משפטם האנושי מחקו או גדשו סאה. ולאיש אשר אלה לו הרה עמל וכעס. גדול החכמים באמרו כי נפת תטופנה שפתי זרה וגוי (משלי ה 3) [...] לא כאלה חלק החכם השלם כמהר"ר יצחק אבוהב ז"ל. כי שת בטוחות חכמה ויסד אמריו על דברי רז"ל מקבלי האמת איש מפי איש מפי מרע"ה מפי של הב"ה. ויאר לנו בספר מנורת המאור אור עולם לשמור דרך עץ החיים ועץ הדעת טוב אשר מפרים וטובים יאכלו ענוים וישבעו...⁴²

נימוק זה שלא נזכר במפורש בהקדמתו של ר"י אבוהב לחיבורו, בהחלט מסתבר והולם את המציאות של החברה היהודית בחצי האי האיברי במוצאי ימי הביניים. אנו מוצאים פעמים רבות ביטויים לתחושה חוסר אונים בזרם הרבני, כלפי השימוש בהגות הפילוסופית בקרב היהודים. חכמי הזרם הרבני מלינים על שדרשני התקופה נזקקים לדברי הפילוסופים ומבססים את דבריהם לפיהם כביכול אין במקורות היהדות די. כך, למשל, הלין מרה אחד מחכמי המאה החמש-עשרה, ר' חיים בן יהודה אבן מוסא (1380 לערך – אחרי 1456), מיושבי קסטיליה, במכתבו לבנו:⁴³

ודרשנים חדשים מקרב באו, עולים לתבה קודם קריאת התורה לדרוש, ורוב דרשתם בהקשי הגיון ובדברי הפילוסופים ומזכירים בפייהם ארסטו, אלכסנדר, ותמסטיוס, אפלטון, ובן רשד ובטלמיס, ובפיהם נתחבא אביי ורבא, ותורה ממתנת על בימת התיבה, כאשה עצובת רוח טבולה כדרכה ממתנת לבעלה עד שיצא מבית פלגשו ויביט בה ויצא ולא יחוש

40. כוונתו לקבלת התורה שבעל פה מדור לדור.

41. הכוונה להנהגת המידות (אתיקה), הנהגת הבית (אקונומיה) והנהגת המדינה (פוליטיקה).

42. ראו הקדמת המגיה, ר' שמואל ארקוולטו, לדפוס ויניציאה שני"ה, דף א ע"ב.

43. על האיש, מכתבו וחיבורו 'מגן ורומח', ראו בעיקר ד' קויפמאן, 'מכתב', **בית תלמוד**, ב (תרמ"ב), עמ' 110-125; ר' חיים נ' מוסה, **ספר מגן ורומח ואגרת לבנו**, ירושלים תשל"ל, והקדמת הקר שם. מלבד כ"י סראוול 26 (לפנים ברסלאו 59) והעתקת פוננסקי, שרד חיבורו בכתב יד אתונה – מוזיאון יהודי 79.199 (במחכ"ע: 39880), ראו על כך א' דוד, 'מגניזו המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים', **קריית ספר**, נו (תשמ"א), עמ' 742-743.

אליה, ועל הכל אומרים קדיש.⁴⁴

על רקע אווירה זו מסתברים דבריו של ר' שמואל ארקוולטי, שכינוסי האגדות למיניהם, חלוקתם על פי נושאים או בצירוף מפתחות בעבור דרשנים, נועדו בין השאר לסייע ביצירת תשתית הגותית-תרבותית אלטרנטיבית. בעוד שבקרב הזרם היהודי-פילוסופי התבטאה השפעה מובהקת והיה לימוד שיטתי של ספרות מוסר פילוסופית, כגון 'ספר המדות' לאריסטו ו'מוסרי הפילוסופים' לחנין אבן-אסחאק הנוצרי,⁴⁵ הרי בקרב חכמים תורניים ששלדו מכל שימוש בספרות זו, ספר כמו ספרו של ר"י אבוהב שימש מאגר אלטרנטיבי של מקורות הכוללים דברי אמונה ומוסר למלאכת הדרוש.

יש להעיר כי תהליך כינוס אגדות בחברה הנוצרית קדם לכינוסי האגדות היהודיים. אגדות אלו שימשו את דרשני התקופה בחברה הנוצרית, בפרט דרשני המסדר הדומיניקני, כמרכיב מתודי ולעתים פולמוסי שנועד למשוך את ליבותיהם של השומעים.⁴⁶ במילים אחרות, גם אם חידש ר"י אבוהב את רעיון כינוס האגדות והמדרשים, הרי שהרעיון של כינוס המקורות (בגרסה נוצרית) היה מוכר היטב בתקופתו. לכך יש לצרף את ההשפעה על סגנון הדרשה ומבנה הדרשה שבידוע הושפע אף הוא מהרטוריקה הסובבת.

אם נקבל השערה זו, שר"י אבוהב ראה בספרות הדרוש והמוסר אמצעי להתמודדות עם רוחות זרות שנשבו מבחוץ, אזי הפוטנציאל הגלום באגדות חז"ל נוצל בשני כיוונים: כחומר יהודי הגותי אלטרנטיבי לספרות החיצונית הפונה אל השכל בעיקר בקרב אינטלקטואלים, וכחומר יהודי דרשני המושך את ליבותיהם של השומעים מקרב המון העם אל האמונה העממית והתמימה.⁴⁷ גישתו של ר"י אבוהב וממשיכי דרכו, כמו ר"י אלנקאוה, בדבר יצירת ספרות שתשמש לצורכי התקופה, ניכרת גם בניסיון לשלב בחיבוריהם כמה תחומים שראו בהם צורך גדול לקהל

44. ראו קויפמאן (לעיל הערה 43), עמ' 118. הובאו שם עוד התייחסויות אחדות למציאות של שימוש מוגבר במקורות לא יהודים מחד גיסא, ושימוש 'מסולף' (לדעת חכמים תורניים) במקורות חז"ל מאידך גיסא. כך, למשל, הוא מספר בפתיחת המכתב מקרה שאירע סמוך לאחר פרעות קנ"א: "שמעתי בימי חרפי דרשן א' דורש האחדות בדרך החקירה בדרך הפילוסופים!...] והיה אומ' פעמים רבות: 'ואם אינו אחד יתחייב כך וכך', עד שקם בעל הבית אחד מהחרדים אל דבר ה' ואמ' גורו כל אשר לי בגורת אשביליאיא והכני פצעוני עד השאירוני המכים מת לפי דעתם, וכל זה סבלתי על אמונת 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד', ואתה עתה בא על קבלת אבותינו מפי חקירת הפלוסוף ותאמר אם אינו אחד יהיה כך וכך? ואמ' יותר אני מאמין לקבלת אבותינו ואיני רוצה לשמע זאת הדרשא ויצא מבית הכנסת ורוח הקהל עמו...". ראו שם, עמ' 117. כיוצא בזאת בהקדמה ל'מנחת קנאות': כי רבים ונכבדים הם אשר אתי / אשר קנאו קנאה גדולה בשמעם קול המולה מפי הדרשנים / המחזיקים בספרי היוונים / שמו אותותם אותות / להכחיש המופתים והאותות... " (ר' אבא מרי משה, מנחת קנאות, פרסבורג תקצ"ח, עמ' 3); ובסעיף כ"ג כתב: "וגם כן דוד מלך ישראל נעים זמירות / הוצרך להרבות תפלות ארוכות וקצרות / להיות מדברותיו בבתי כנסיות נזכרות. ועתה בלא תפלה ותחנה זכו אריסטו ואפלטון / למלאות מספריהם כל חדר וקישון / ולסמוך על דבריהם כסומך על פלטר ולוקח מן הסטון... " (שם, עמ' 31).

45. יעידו על כך העתקות הרבות של חיבורים אלו וכן תרגומם של רב החצר, ר' מאיר אלגואדיש, ל'ספר המדות'. דוגמה למידת אימוצם של מקורות אלו נראה בדברי ר' יהודה ב"ר שמואל אבן עבאס, מחבר 'איר נתיב', הכולל חיבורים אלו לצד חיבורים יהודיים, מתוך שהוא רואה בקריאתם יציאה ידי חובה של לימוד תורה: "וישיים לו לחק ולא יעבור ללמוד תמיד ספרי המוסרים המקנים מדות טובות ומרחיקים מדות רעות [...] ומקספריים ההם ספר 'מבחר פנינים', גם ספר 'מרפא הנפשות' [...] 'משלי הפילוסופים' אשר עניניו יקרים ונכבדים מאד [...] ובפרט יתמיד בזה על שלהנו טרם ברכת המזון, לקיים מאמר רבותינו ז"ל, 'שלישה שאלו על שלהן אחד ואמרו עליו **דברי תורה** כאלו אכלו משלהנו של מקום...' (ראו אסף [לעיל הערה 14], עמ' 66-67) והשוו, למשל, לספרי המוסר שמציע ר' יהודה בן הרא"ש לבניו ללמוד בהם (**בית תלמוד**, ד, וויען תרמ"ה, עמ' 345).

46. ספרות רבה נכתבה על סיפורי האקסמפלה. על יחסם של היהודים לספרות נוצרית זו, ראו לדוגמה ר' בן-שלום, **מול תרבות נוצרית: תודעה היסטורית ודימויי עבר בקרב יהודי ספרד ופרובנס בימי הביניים**, ירושלים תשס"ז, עמ' 213 ואילך.

47. על אף הקוטביות בין המון העם לשכבה האינטלקטואלית, שימשו האגדות את שני הצדדים. בעוד שהמון העם היה יכול לקבל את האגדות כפשוטן והמופתים שבהם חזיקו את אמונתו העממית, השכבה האינטלקטואלית ראתה באגדות בעיקר חומר לפרשנות אלגורית המתפרשת על פי האוריינטציה של החכם הדרוש, לעתים לכיוונים פילוסופיים – כפי שלמשל אפשר למצוא ב'עולת שבת' לר' יואל ן' שועיב (וינציאיה של"ז) – ולעתים לכיוונים ברניים – כפי שאפשר למצוא בפירוש 'הכתוב' על 'עין יעקב' שאלוניקי, רע"ו-רפ"ב).

הקוראים. כנטייתם של חכמי כל הדורות, חכמים אלו ראו בתקופתם תקופת מצוקה על רקע משברי התקופה.⁴⁸ חיבוריהם אינה מתמקדים רק בענייני מוסר, אלא משלבים בתוכם מכלול דברים שאדם צריך להם כמו דברי חיזוק ואמונה והלכות "שימושיות" לכלל הציבור, בעיקר מאורח-חיים ויורה דעה.⁴⁹ כיוון שכך, הסוגיות הנידונות רלוונטיות לציבור הרחב, הן מנוסחות בלשון קלה ואינן מצריכות למדנות, אלא מורות הלכה למעשה כמעט ללא ציון מחלוקת.

חיבורים דומים שעיקרם ענייני הלכה, אך גם ענייני מוסר והנהגה, אפשר לראות בספרים, כמו 'צדה לדרך' (פירארא שי"ד) לר' מנחם בן-זרח. ספר זה, שנכתב סמוך לאחר 'מלחמת האחים' בקשטיליה,⁵⁰ עיקרו ענייני הלכה, וכפי שכתב המחבר בהקדמה, הוא מיועד לשמש את צורכיהם הדתיים של החצרנים הנמצאים תדיר במחיצת גויים וצריכים לדעת את עיקרי ההלכות.⁵¹

ר' מאיר אלדבי, אף הוא בן המאה הארבע-עשרה מהעיר טולדו ואולי אף בן משפחתו של הרא"ש, חיבר את ספרו 'שבילי אמונה' (ריווא ד' טרינטו שי"ט) המשלב הלכה, הנהגות בריאות ואחרות, השקפה, מוסר והתייחסויות לצורכי השעה.⁵²

לפנינו אפוא מקבץ של חיבורים שכתבו במאה הארבע-עשרה חכמים מהעיר טולדו: 'מנורת המאור' לר"י אבוהב, 'שבילי אמונה' לר' מאיר אלדבי, 'צדה לדרך' לר' מנחם ב"ר אהרן בן זרת,

48. התייחסות לצורכי השעה, עקב המציאות הקשה ששררה בקהילות ספרד בפרט במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, ניכרת בספרות הפולמוס והפילוסופיה היהודית. חיבורים לא מעטים, שמטרתם להקל על מכות הזמן שבאה בעקבות פולמוסים עם הנוצרים (כגון יוכח טורטוסה בשנת 1412) מהז גיסא, ותפיסות פילוסופיות שנחשבו מזיקות מאידך גיסא, נשארו בדינו, כגון חיבורי פרופיש דוראן: 'אגרת אל תהי אבאבך', כלימת גוים (ראו בתוך א' תלמג', **כתבי פולמוס לפרופיש דוראן**, ירושלים תשמ"א); 'ביטול עיקרי הנוצרים' לר' חסדאי קרשקש (שתרגם והוסיף לו הערות ר' יוסף אבן שם טוב, דפוס ראשון שאלוניקי תרכ"ב (לערך) ולאחרונה במהדורת י"ד לסקר, רמת-גן תש"ן), 'ספר האמונות' לר' שם טוב אבן שם טוב (ראו הקדמתו, פרהה שי"ו-ש"ז).

49. בספרו של ר"י אבוהב ההלכות היו אמורות להיות מרוכזות בחלק השני (כנוכר בהקדמה), ואילו בספרו של ר"י אלנקהא שולבו ההלכות בגוף הספר.

50. הקדשת החיבור נעשתה לאחר שדון שמואל אברבנאל, המתואר כ'בעל שכל אוהב חכמים' ו'חפץ ללמוד', הציל את ר' מנחם בן זרח מצרה בעת המלחמה (לימים המיר דתו לפני פרעות קנ"א). ראו על כך, למשל, B. Netanyahu, 'The conversion of don Samuel Abravanel', *Between History and Literature: Studies in Honor of Isaac Barzilai*, ed. S. Nash, Tel Aviv 1997, pp. 81-110.

51. כך כתב: "ובראותי כי ההולכים בחצר אדוננו המלך ירום הודו הם מגן ומחסה לשאר עמו [...] ואמנם ברוב מהומות הזמן ובחמדת הכותרות והדברים שאינן הכרחיים הולכים הלך וחסור במצוות המחוייבות ובפרט להולכי דרכים ולמשרתים ורואים את פני המלך. והם התפלה והברכות ולשמור לשמירת האיסור וההיתר במאכלות ובשמירת שבת והמועדים ובסדר נשים וגם אלה ביין שגו...". ראו ר' מנחם ב"ר אהרן בן זרח, **צדה לדרך**, ויארשה תר"ם, עמ' ד. על חיבור זה ראו למשל: ש' אידלברג, 'הספר "צדה לדרך" ומחברו, ר' מנחם בן הקדוש רבי אהרן בן זרח', **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות**, 6, ג (תשל"ג), עמ' 15-30.

52. כך כתב בהקדמתו: "ואני הצעיר [...] בראותי אמון [...] אשר הלך חשכים [...] ומשכילי הרבים כלים. והחכמים הולכים ודלים [...] וינהגו בכבוד אשר החכמה שואלים [...] נתתי את לבי לדרוש ולתור בחכמה [...] מפי סופרים ומפי ספרים. וארא הרבה חבורים [...] אשר חברו לנו חכמי קדמוננו. לבאר בו אמונתנו [...] ואחשבה התעלומה לאור אוציא. כי אמרתי אולי מרוב המאורעות [...] צרות רבות ורעות. ומחמת האריכות [...] גם יגרום חתימתה וסודתה. שלא נוכל להשיג אותה. ואומר מי יתן [...] מהאריכות קצת להסר. ולבאר מהסודות בקוצר. ואקראה עם הילדים אשר כגילי [...] וקורות הזמן הפרו עצתי [...] והוציאני מבית אבי ומארץ מולתי [...] מדחי אל דחי הלכתי. וכאשר ללמוד חזרתי. כמעט כלום לא הבנתי. כי באורך הגלות נתבלבלה דעתי [...] גם מחמת אורך הדברים. אשר בספרי המחברים ללמוד בהם קצתי [...] ויהי היום ואשמע את קול הקורא [...] ויאמר אלי בן אדם [...] קח לך הספרים אשר הם למדת [...] וקצר מהדברים בנעם אמרים [...] וכתוב הכל וכסדר תחברוהו. וכאשר תדעוהו. מהרה לא תשכחוהו. כי יהי קטן ועמך תביאוהו. ושנתנו בו תמיד ותנצרהו. ובוה תעשה הטוב והישר [...] ואם גלית אל ארץ אחרת. הגלות עונות מכפרת. ומעתה [בזכות הספר י"מ] סר עונך וחסאתך תכופר ותיטב לך" משור פר [...] זה הספר תחבר. אשר אנכי דובר. יהיה לך לזכרון. ולזולתך לכשרון. כי ראיתי בני אדם אשר אין דעתם שלמה [...] ואמנותם היא משוכשת ולא תמה. וייראו מגשת לחכמות הרמות [...] וכאשר יראו הספר הזה לפניהם. יהגו בו ותמיד יהיה לעיניהם. ולא יקוצו בקריאתו. כי יהי קטן בכמותו. וגדול באיכותו. ובוה יסורו מדרכם הרע [...] ותהיה אתה הסבה. להנחילם חיי העולם הבא...". וראו עוד בהקדמתו בהרחבה: ר' מאיר אלדבי, **שבילי אמונה**, ויארשה תרל"ד, עמ' 1-4. על חיבור זה ראו למשל: ד' שורר, 'לחקר מקורותיו של ספר "שבילי אמונה" לר' מאיר אלדבי', סיני, קיד (תשנ"ד), עמ' עב-עז.

'מנורת המאור' לר' ישראל אלנקאווה.⁵³ כתבים אלו משקפים תופעה רחבה של כתיבה שאינה מיועדת לשכבה הרבנית, אלא ליהודים שזקוקים לחיבורים כלליים בתחומים מגוונים. כפי שראינו, ספרו של ר' יצחק אבוהב מתמקד בצרכים רוחניים של אמונה ומוסר שאותם הוא מזהה כעיקר. את החיבור הוא מייעד גם לדרשנים שזקוקים למראי מקומות בעניינים מסוימים שבהם עוסק הספר. מבחינה זו ספרו של אבוהב הוא אחד מהניסיונות הראשונים לאיסוף שיטתי של מדרשים ואגדות חז"ל, מתוך זיהוי הצורך שהם יכולים למלא בחברה היהודית בצוק העתים. למעשה חיבורים כמו 'עין יעקב' הנזכר לעיל,⁵⁴ שנכתב כמאתיים שנים לאחר מכן הלכו לאורה של 'מנורת המאור' לר"י אבוהב – מדעת או שלא מדעת – מתוך שהם משווים לספרות האגדה והדרוש את היכולת לרומם את חיי החברה היהודית בנבכי הזמן.

---

53. ר' יצחק אבוהב נפטר בטולידו בשנת 1350 לערך; ר' ישראל אלנקאווה נולד בטולדו ונהרג בה על קידוש ה' בפרעות קנ"א; ר' מאיר אלדבי, נכד הרא"ש, נולד בטולדו בשנת 1310; ר' מנחם אבן-זרח, יליד אסטיליה (Estelle, צרפת), למד באלקלעה ובטולדו ונפטר בה בשנת 1385. את כולם אפשר לזהות עם הזרם הרבני שפעל במקום.

54. לעיל ליד הערה 39. על ספר 'הגדות התלמוד', שנדפס בקושטא בשנת רע"א, אין אנו יודעים מתי התחבר ועל ידי מי.